

տեղէ, հայութեան արդար դատին եւ իրաւունքներու պաշտպանութեան համար զօրաւոր փաստաթուղթ մը եւս. ու թանկագին ծառայութիւն մը կը մատուցանէ մեր աշխարհի տեղադրութեան եւ անուններու ճշտումի դժուար գործին մէջ, դիւաններու մէջ ծածկուած քարտէսները դուրս հանելով եւ հրատարակելով. անոնցմով ապագային պիտի ճշտուին շատ մը քաղաքներու դիւղերու եւ բերդերու տեղերը, եւ դաւաճներու սահմանները. այս տեսակէտով եւս շատ շահաւէտ գործ մըն է այս Քարտէսագրութիւնը:

Մենք այս տողերը փակելէ առաջ, Հրամանատար Տիար Զ. Սանդատեանին սրբանայն կը մաղթենք որ շուտով պտակուին իր արդար ջանքերը, եւ հասնի իր մտադրած նպատակին:

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

LA FORME LA PLUS ANCIENNE DU PROTEVANGILE DE JACQUES — Recherches sur le papyrus Bodmer 5 avec une édition critique du texte grec et une traduction annotée par Emile de Strycker, S. J. - En appendice les versions arméniennes traduites en latin par Hans Quecke, S. J. (Subsidia Hagiographica, N° 33, Bruxelles, 1961, pg. 480).

Հայկապ հրատարակութիւն մը, Պոլստեան Ընկերութեան շնորհիւ, բաղկացած 480 էջերէ, որ կը բացուի Պոտմէր 5 պապիրոսի լուսանկարով, ապա կը բաժնուի երեք գլխաւոր մասերու, զանազան գլուխներու ստորաբաժանումներով, հուսկ յաւելուած մը:

Յակոբայ Նախաւետարանը՝ Յիսուսի մանկութեան անվաւեր աւետարաններուն հնագոյնը եւ ամէնէն նշանաւորն է, թէ՛ նախնական յոյն բնագրով, եւ թէ՛ լատին, ասորի, զպտի, հայ, վրացի, արաբ եւ եթովպական թարգմանութիւններով: Տարածուած է, շատ հին ժամանակներէ ի վեր, բովանդակ քրիստոնեայ աշխարհին մէջ, եւ յարգանքով ընդունուած՝ ի պատիւ կրտսեր Յակոբայ, որուն անունով է որ կը շրջէ: Մեծ եղած է աղգեցութիւնը վարդապետական զաղափարներու ծաւալումին՝ Մարիամու մշտնջենաւոր կուսութեան մասին: Ծնունդ տուած է շարք մը

եկեղեցական տօներու, Մարիամու Անարատ Յղութեան, իր Ծնունդին եւ Տեառնընդառաջին միանգամայն իր ծնողաց՝ Յովակիմայ եւ Աննայի տօնին: Քրիստոնէական արուեստը մանաւանդ կը վկայէ թէ ժողովրդական այս պատմութիւնը ազդած է մտքերու վրայ. որով հարկ կ'ըլլայ Նախաւետարանիս կամ իրմէ ծագած գրութիւններուն դիմել շատ անգամ՝ հասկնալու համար արեւմտեան թէ արեւելեան պատկերագրութիւնը սուրբ Կուսի վարքին եւ Յիսուսի մանկութեան:

Ներկայ հատորը, նուիրուած Նախաւետարանի հնագոյն ձեւին հետազոտութեան, արտագրութիւն է աւելի բանասիրութեան՝ քան պատմութեան:

Ընդարձակ այս գիրքը կը բացուի Ներածութեամբ մը, որ հատորին առաջին մասը կը կաղմէ, եւ երեք գլուխներու ստորաբաժանումներով՝ կը բացատրէ հետզհետէ Նախաւետարանին յունարէն բնագրին դիւտը եւ կը խօսի անոր լատիններէն թարգմանութեան վրայ, ապա յոյն բնագրին եւ յաջորդաբար մինչեւ մեր օրերը հասած անոր տպագրութիւններուն վրայ: Կ'անցնի յետոյ համառօտակի պարզել Նախաւետարանին բովանդակութիւնը՝ կը հաստատէ բանասէրներու կարծիքով՝ թէ Յակոբի չէ այս գրութիւնը, եւ թէ նոյն իսկ կարելի չէ գրութեան ժամանակը որոշել. կաղմուած ըլլալով անկապ կտորներէ՝ ծագումը կամ աղբիւրները քննութեան կ'ենթարկուին:

Պատմութիւնը ուրեմն կը սկսի, թէ Յովակիմ հարուստ եւ պատուաւոր մարդ, զաւակ չունենալուն պատճառով՝ տաճարին մէջ վատ ընդունելութիւն կը գտնէ, ուստի առանց տուն հանդիպելու՝ անապատ կը քաշուի (զլ. Ա.): Աննա, իր կինը, կը գանգատի երկարօրէն ամուսնեան վրայ (զլ. Բ.Գ.). հրեշտակ մը կ'աւետէ թէ պիտի յղանայ. որով ուրախութիւն ապա լուրը Յովակիմին հաղորդելու կ'երթայ: Յովակիմ կը վերադառնայ եւ Մարիամու ծնունդով կ'ուրախանայ (զլ. Դ.Ե): Մանկիկը մէկ տարեկան ըլլալուն՝ քահանաներու օրհնութիւնը կ'ընդունի (զլ. Զ), եւ երեք տարու՝ տաճար կը տարուի (զլ. Է): Երբ տասներկու տարեկան կ'ըլլայ, Չաքարիա քահանայապետը կը հաւաքէ Իսրայէլի այրիները (զլ. Ը). հրաշագործ աղանձի մը նշանակելով՝ Յովսէփ իր հսկողութեան ներքեւ կ'առնէ Մարիամը, եւ տունը փոխադրելէն անմիջապէս ետք՝ կը մեկնի իր գործին, չէնքի մը շինութեան (զլ. Թ): Մարիամ ուրիշ կոչա աղջկաներու հետ կ'ընտրուի տաճարին վարդոյց մը կարելու (զլ. Ժ), եւ աշխատութեան պահուն տեղի կ'ունենայ Աւետումը (զլ. ԺԱ):

Ճամբայ կ'ելլէ այցելելու Եղիսարեթի. եւ տուն վերադարձին (զլ. ԺԲ), Աւետումէն վեց ամիս վերջ, Յովսէփ կ'անդրադառնայ թէ յղի է Մարիամ: Հրեշտակ երեւումով (զլ. ԺԳ-ԺԴ) կը խաղաղի վիշտն ու խռովութիւնը: Երբ Աննա գտնի իր միջոցով կը յայտնուի Մարիամու յղութիւնը, քահանայապետը կը հարցունքործէ Յովսէփը ու Մարիամը, եւ ջուրի փորձը իրենց նպաստաւոր ելլելով, կը ճամբէ դիրենք առանց դատապարտելու (զլ. ԺԵ-ԺԶ): Օգոստոս կայսեր հրովարտակին վրայ՝ Յովսէփ իր զաւակներով Բեթղեհէմ կ'երթայ, Մարիամի հետ, որ կը զգայ ճամբորդութեան ատեն՝ մերձ ըլլալը ծնունդին (զլ. ԺԷ). քարայր մը կը գտնէ Յովսէփ եւ հոն կը թողու Մարիամը՝ իր տղաքներուն հսկողութեան, եւ փընտուկու կ'ելլէ մանկաբարձ մը:

Հոս պատմութեան թելը յանկարծ կ'ընդհատուի. այլ եւս պատմիչը չէ որ կը խօսի, այլ Յովսէփ: Կը պատմէ աչքին տակ պատահածը. ամբողջ բնութիւնը յանարժութեան կը մատուցի. աստղերը, կենդանիները, մարդիկ, ամէն ինչ դադարի մատնուած են, ամէն աչք դէպ ի վեր կ'ողողուի. յետոյ վայրկենաբար ամէն բան իր բնական ընթացքը կ'առնէ (զլ. ԺԸ): Պատմութեան յաջորդութիւնը ստակաւն Յովսէփ է որ կ'ընէ, քանի մը տողով, թէ ինչպէս մանկաբարձի մը կը հանդիպի եւ անոր կը բացատրէ թէ Մարիամ կոչա ծննդակիսն է: Այս խօսակցութենէ վերջ՝ Յովսէփ խօսքը դարձեալ պատմիչին կուտայ, առանց պատճառի մը: Մանկաբարձը քարայր կու գայ եւ կը հաւատայ կուսական ծննդեան: Դուրս կ'ելլէ եւ կ'աւետէ Սաղմէի՝ որ չի հաւատար (զլ. ԺԹ): Կ'ուզէ ստուգել Մարիամու վրայ հրաշքին իրականութիւնը. ձեռքը հրաշքով կ'այրի եւ կը բուժուի, եւ ինքն ալ կ'երկրպագէ Մանուկին (զլ. Ի): Մոգերը կու գան այցելութեան (զլ. ԻԱ): Հերովդէս կը հրամայէ Աննա մանուկներու ջարդը. Մարիամ կը ծածկէ Յիսուս մանուկը մտուրի մէջ: Եղիսարեթ կը փախչի՝ հետը առած Յովհաննէս Մկրտիչը. լեռ մը կը ձեղքուի՝ պահելու համար մայրն ու տղան (զլ. ԻԲ): Հերովդէս կատաղած՝ սպաննել կու տայ տաճարին մէջ Չաքարիան (զլ. ԻԳ): Կը վերցնեն մարմինը արտասուքով, եւ տեղը կը նստեցնեն Սիմէոնը (զլ. ԻԴ): Համառօտ վերջաբանով մը՝ զբիւր կ'ընէ թէ Յակոբ էր մանուկը, եւ պատմութիւնը գրած է Հերովդէսի ամհէն վերջ ծագած խռովութեան ատեն (զլ. ԻԵ):

Յուստինոսի աւետարանական պատմութեան համար գործածած աղբիւրները ուսումնասիրելով՝ Ատուլ Ֆ. Հիլկէնֆէլտ, եզրակացուց թէ Յուստինոսի եւ Յակոբայ Նախաւետարանին համաձայնութիւնը ենթադրել կու տայ թէ Չաքարիայութեան հեղինակը օգտագործած ըլլայ անվաւեր

այս գիրքը այն վիճակին մէջ՝ զոր այսօր ձեռքերնիս ունինք, կամ թէ աւելի հին վիճակի մէջ՝ զոր կարելի պիտի ըլլայ վերականգնել, եւ կը յանդի այս երկրորդ լուծումին:

Իսկ Լիփսիուսի կարծիքով՝ բնագիրը կը կրէ ձեռք խառնուած ըլլալու շատ մը հետքեր. նախ Հիլկէնֆէլտի նշած եւ վերել յիշուած պատմիչի փոփոխութիւնը, ինչպէս նաեւ Յովհաննէս Մկրտիչի ծընունդի եւ Յիսուսի տաճար տարուելուն պատմութիւններուն բացակայիլը, որոնք նախնական յորինուածին մէջ չէին կրնար պակսիլ. վերջապէս զարմանալի խառնուրդ մը ստույգ եւ խոշոր սխալներով՝ մանրամասնութեանց հին կտակարանի պաշտամունքին. նաեւ այն եղելութիւնը որ Որոգենէս թէեւ կը յիշէ «Յակոբայ գիրքը» ճեպանդաբարձրութեամբ մեկնութեան համար, իբր զաւակներ Յովսէփի նախորդ ամուսնութեան, կը յիշէ նոյն մեկնութեան մէջ Չաքարիայի մահուան դէպքը՝ բոլորովին տարբեր Նախաւետարանին պատմութեան. ու նաեւ կեղծ Մատթէոսի հետ եղած անհամաձայնութիւնները, որ շատ հին աւանդութեան մը արձագանքն ըլլալ կը թուի. մէկ խօսքով, կարգ մը կէտեր՝ ուր կը խառնուին ու կը ձուլուին յաւելումներ, կրճատումներ, տեսակ տեսակ փոփոխութիւններ, որոնք կը համոզեն ընդունելու Մանկութեան անվաւեր գրքերու բազմութիւն մը. նախ հատ մը՝ հրեայ-քրիստոնէական ձկտումով, երկրորդ մը՝ նոյն պատմութեան՝ զնոստիկեան ուղղութեամբ (ԺԶ գլուխին «Յովսէփի տեսիլը»), հուսկ ուղղափառ համոզումով գրուածք մը, ուսկից կը բխի մեր ներկայ Նախաւետարանը, որ պէտք է խմբագրուած ըլլայ Գ. դարու երկրորդ կիսուն:

Ասոնք փառատենչ ու խիստ բարդ եզրակացութիւններ են, կ'ըսէ գրքիս հեղինակը, եւ Լիփսիուսի ալ բերած փաստերը՝ իբր յօդուած բառգրքի մը, չէին կրնար աւելի երկար ապացոյցներ բերել: Այս երկուքէն մին կամ միւսը արթնցուց ուրիշ գերմանացի գիտնականի մը՝ Ա. Գեքսանդր Պերենցի ուշադրութիւնը: Եթէ Չաքարիայի մահուան պատմութիւնը զոր Նախաւետարանի մէջ այժմ կը գտնենք, անձանթ էր Որոգիւնի եւ դեռ խառնուած չէր բնագրին հետ Գ. դարուն, երբ է մտաւ Մարիամու վարքը պատմող կտորներուն մէջ: Պերենց կը քննէ խնդիրը ամէն մա-

նրամասնութիւններու մէջ ճոխ տեղեկութիւններով:

Երբ բանասէրներու մէջ կը շարունակուէր վիճաբանութիւնը երկու տարբեր կարծիքներով, 1906ին էրմէնէճիլտոյ Փետթելի հրատարակեց չորրորդ դարու պապիրոս մը որ հինգ թերթերով Նախաւետարանին բնագրին մէկ մասն էր (գլ. ԺԳ 1-ԻԲ 2) բովանդակելով այն երեք մասերը՝ զորս Հառնաք դատելու հարկ կը տեսնէր: Այս փաստաթուղթերուն գոյութեան առջեւ, անկարելի կը դառնար գրքին յօրինման թուականը եւ մանաւանդ Չաքարիայի պատմութեան ամբողջականութիւնը իջեցնել մինչեւ Ե. դարու վերջը:

Սակայն Փետթելիի այս պապիրոսն ալ մեծ ուշադրութիւն չգրաւեց. շատ բանասէրներ կ'անգիտանան, ուրիշներ չեն յիշատակեր, այլ կը գոհանան միայն ըսելով թէ Նախաւետարանը խմբագրողին աշխատանքը Դ. դարէն վերջ կարելի չէ գնել: Եւ ահա 1958ի Սեպտեմբերին, Միւլթի թեոթիւժ տեսուչը Պոտմէր Մատեւազարանին (Գոլոնեի - Ժրնէվի մէջ) կը հրատարակէր պապիրոս մը, Պոտմէր Ծ, «Մնուդ Մարիաւո» տիտղոսով հատոր մը. 28 էջերէ կազմուած ներածութենէ մը ետք՝ կու գայ պաշտօնական տպագրութիւնը, անոր Փրանսերէն թարգմանութեամբը: Հնագիտական դատումներու համաձայն՝ Գ. դարու կ'ընծայուի պապիրոսը, որ շատ լաւ պահուած է, այնքան՝ որ գիր մի չի պակսիր, կանոնաւոր, վայելչազեղ, դիւրընթեռնի գրութեամբ: Երրորդ դարէն կամ չորրորդի սկիզբները գրուած ամբողջական ձեռագիր մը Նախաւետարանին: Գիւտին կարեւորութիւնը անմիջապէս կը նկատուի, եւ համառօտ յառաջարանին մէջ Մ. Թեոթիւժ իրաւամբ կը շեշտէ. «Մարիամու ծնունդին ծանօթ ձեռագիրներուն հնագոյնն է, որովհետեւ յունարէն բաղաձայն գրչագիրները Թ-ԺԶ դարերէն են. իսկ հատակոտորները Ե-Զ: Մեր հրատարակածը՝ բնագրին մերձաւորագոյնը՝ մեծ գեր ունի կատարելիք անոր պատմութեանը համար:

Հարկ տեսանք ներկայ հրատարակութեան հեղինակին քննութիւնները ընդարձակօրէն մէջբերել, ցոյց տալու համար թէ որքան մանրագիտիկ եղած են, եւ մենք անոնցմէ հաղիւ մէկ քանին կրցանք յիշել, թերթիս անձուկ էջերը աւելին չը կարենալով տանիլ: Հեղինակը Մ. Թեոթիւժի տպագրութեան ու հանած հետեւանքներուն ալ վերապահութեամբ կը մօտենայ, եւ իր երկարաշունչ ուսումնասիրութեան երեք մասերովը կը քննէ նախ թեոթիւժի տպագրութեան եւ թարգմանութեան կերպը, յետոյ յունարէն բնագիրը, թարգմանութիւնը եւ քննական մեկնութիւնը, հուսկ հինգ գլուխներով դիտական բովէ կ'անցընէ Պոտմէր պապիրոսը, հնագիտական ծանօթութիւններով, լեզուական ուսումնասիրութեամբ, բնագրին քննութեամբ եւ խմբագրութեամբ:

Ինչ որ սակայն մեզ աւելի կը շահագրգռէ, հայերէն թարգմանութեան եւ Հ. Եսայի Տայեցիի հրատարակութեան վերայ յայտնած իր կարծիքն է: Չանց ընելով ուրեմն միւս օտար թարգմանութիւններուն՝ յոյն բնագրին հետ համաձայնութեան նկատմամբ կատարած քննութիւնները, կ'ամփոփեմ ինչ որ գրքիս հեղինակը կարծիք կը յայտնէ հայկական հրատարակութեան մասին: Երեք խմբագրութիւններէն երկուքին համար կ'ըսէ. մի եւ նոյն թարգմանութեան երկու օրինակներ են, հակառակ իրենց բաղաձայն տարբերութիւններուն. իսկ երրորդը՝ կարծես անկախ թարգմանութիւն մը կը ներկայացնէ: Առաջին օրինակը՝ «Գիրք տղայութեան» տիտղոսով, 28 գլուխ ունի, որոնց առաջին 14 գլուխները ճապաղ յարասութիւն է Նախաւետարանին (բաղմաթիւ փոփոխութիւններով, յապաւումներով եւ յաւելումներով): Երկրորդ օրինակը՝ պակասաւոր, կը սկսի ԺԱ. դրութիւնէ, աւելի կը համապատասխանէ Նախաւետարանին: Հայերէն այս տպագրութեան Ա-Զ գլուխները անգլիերէնի թարգմանած է Կոնիպի: Իսկ Հ. Փիթերս ամբողջութեամբ թարգմանեց իր Անվաւեր աւետարաններուն մէջ, եւ յառաջաբանով, մեկնողական ու քննական ծանօթութիւններով ճոխացուց. այս աշխատութեան միացուցած է նաեւ հատակոտորներ Յայսմաւուրքներէն, որոնք տօնական օրերուն կարդալու սահմանուած էին: Հ. Տայեցիի հրատարակութեան մէջ կայ «ի գրոց տղայութեան Քրիստոսի» կոչումով բաժին մը, ութը գլուխներով, համաձայն Ս. Ղազարու ձեռագիրներուն:

Գալով թարգմանութեան, կը հարցնէ, արդեօք ուղղակի յունարէնէ՞ թէ ասորերէնէ՞ եղած է. ու կը պատասխանէ. մէկ քանի անշատ նշաններ երկրորդին նպաստաւոր ըլլալ կը թուին, թէպէտ ասոր

հակառակ տպացոյցներ ալ չեն պակսիր:

Որոշ տուեալներ չունինք, կը յաւելու, թարգմանութեան ժամանակին վրայ. համեմատաբար հին պէտք է ըլլայ. «Գիրք տղայութեան»ը ԺԲ. դարուն՝ հայերէն լեզուով գոյութիւն ունէր. Սարգիս Ծրնորհայի, Կաթողիկէ Թուղթերու իր մեկնութեան մէջ կը յիշատակէ. յաջորդ դարու կիսուն՝ Վարդան պատմիչ թագաւոր մոգերու վրայ խօսելով, կու տայ անոնց խումբին եւ Բեթղէհէմի մէջ կոտորուած մանուկներուն թիւը. հաւանօրէն առնուած հայերէն Տղայութեան աւետարանէն:

Կը մնայ այժմ քանի մը խօսք նուիրել յարգելի Հանս Գիւլէքի հայերէն Մանկութեան գրքին կատարած լատին թարգմանութեան նկատմամբ, որ իր յաւելումներէն հրատարակութեան 448-473 էջերը կը բռնեն, առաջին, երկրորդ եւ երրորդ թարգմանութիւն ստորաբաժանումներով: Գիւլէք նախաբանով մը հայ ձեռագիրներուն վրայ տեղեկութիւն տուած ժամանակ, շնորհակալութեան բաժինն ալ կը հանէ Վենետիկի Միթիթարեան Ձեռագրատան Վարչութեան՝ Նախաւետարանին հայերէն ձեռագիրներու լուսանկարները իրեն զրկած ըլլալուն: Որոնցմէ երկուքը, կ'ըսէ, բոլորովին են, իսկ երրորդը անցման երկաթագիր. չի բաւեր սակայն, կը յաւելու, որ գրի տեսակը ծառայէ նոյն իսկ մերձաւորապէս գրութեան ժամանակը որոշակի սահմանելու: Հաստատուած Հ. Տայեցիի յառաջաբանին, Հ. Բ. Սարգիսեանի ձեռագրաց ցուցակով տուած տեղեկութիւններուն վրայ,

երրորդը 1377էն առաջ պէտք է գրուած ըլլայ:

Հայերէն թարգմանութիւնը ընդօրինակողներու անհոգութեան եւ տգիտութեան պատճառով՝ կարգ մը անկանոն ձեւեր ունի, տեղ տեղ անհասկնալի ըլլալու համար: Հրատարակողն ալ, Հ. Տայեցին, ստիպուելով միակերպութիւն տալ ուղղագրութեան եւ իմաստին, սրբագրած է սխալներ. ասով կ'արդարաւան տպագրութեան ու ձեռագրին մէջ եղած տարբերութիւնները: Գիւլէք յոյն բնագրին ալ աչքի տակ ունենալու առաւելութեամբ, յաջողած է ճշգրիտ իմաստը ըմբռնել. երբ մանաւանդ Տայեցիի հրատարակութիւնը ձեռագիրէն կը խոտորի՝ չակերտով կամ տարբեր գիրով յաւելուած մը կը ստիպուի ընել բնագրին վրայ: Այս մանրամասնութիւններով դիւրին է գուշակել թէ լատիներէնի թարգմանողը ինչ խղճամիտ աշխատանք թափած է, երբ յայտնապէս կ'ըսէ թէ թարգմանութեան նպատակն է ծառայել Նախաւետարանին բնագրական քննութեան, կարելի եղած չափով բառացի հարազատ թարգմանութիւն ընելով, եւ լայն ազատութիւններ գործածելով դասական լատին քերականութեան հանդէպ: Տայեցիի տպագրութեան մէջ բնագիրը որ եւ է բաժանում չունէր գլուխներու եւ հատուածներու. ներմուծեցի հետեւելով Թիէնտորֆի:

Կը մնայ մեզի խորին շնորհակալութիւն յայտնել գրքիս հեղինակին եւ լատին թարգմանիչին՝ այն աշխատանքին համար զոր թափած են ի նպաստ հայերէն թարգմանութեան:

Հ. ԳԵՐՈՐԷՆ Ա. ԶՐԱՔԵԱՆ

1. Հմմտ. Հ. Գ. Զարբ. «Մատենադարան Հայկական թարգմանութեան նախնեաց». Վենետիկ, Ս. Ղազար 1889, ուր երկարօրէն կը խօսի Նոր Կտակարանի անվաւերներու վրայ (էջ 192-206), որ վերագրած է յարգելի Յիսուսեան Սարգիսեանի աչքին: Հ. Զարբ. Սարգիս Ծրնորհայիին հետ կը յիշէ իր վկայութիւն կղեմէս Աղեքսանդրացին (էջ 194

Ծն.): Հ. Եսայի Տայեցիի առաջնորդուած է Հայկական թարգմանութեան հատորէն՝ Նոր Կտակարանի անվաւերներու հրատարակութեան Յառաջաբանը գրելուն: Հմմտ. մանաւանդ Յակոբ Անպսեան՝ Հայկ. Մատենագիտութիւն, Երեւան 1959, էջ 898-913: